

LEXIKA SLOVENSKÝCH NÁREČÍ V CELOSLOVANSKOM KONTEXTE. PRÍSPEVOK KU KONFRONTAČNÉMU SLAVISTICKÉMU VÝSKUMU ANTONA HABOVŠTIAKA

Gabriel Rožai

ROŽAI, G. (2024): Lexicon of Slovak Dialects in the All-Slavic Context. Contribution to the Confrontational Slavic Research of Anton Habovštiak. In: *Slovenská reč*, 89/2, 105 – 122.

Abstract: This paper presents the results and clarifies the scientific contribution of A. Habovštiak's confrontational Slavic research focused on the lexicon Slovak dialects in the Slavic context, which he presented in numerous articles published in domestic and foreign scientific journals and proceedings and later in a summarized form in the monograph *Zo slovensko-slovanských lexikálnych vzťahov (so zreteľom na lingvistickú geografiu)* [From Slovak-Slavic Lexical Relations (with Regard to Linguistic Geography)] from 1993. With an emphasis on the Slovak-Slavic context, we can summarise that the author significantly contributed to the discussions about defining the place of Slovak in the group of Slavic languages, shed light on its West Slavic character and its relations with South Slavic and East Slavic languages, pointed to the peculiar development of the Slovak lexical fund and on the special continuity of the Slovak dialect lexicon with its Proto-Slavic linguistic origin.

Keywords: linguistic geography, confrontational method, Slavic studies, dialectology, Slovak dialects, lexicon of dialects.

Článok v skratke:

- V príspevku analyzujeme výsledky konfrontačného slavistického výskumu Antona Habovštiaka zameraného na slovenskú nárečovú lexiku v celoslovanských súvislostiach.
- V úvodnej časti štúdie ozrejmuje impulzy, ktoré viedli A. Habovštiaka k realizácii konfrontačného slavistického výskumu, konkretizujeme zdroje poskytujúce autorovi výskumné dáta a približujeme jeho výskumné očakávania.
- Na základe analýzy Habovštiakových textov – vedeckých štúdií v domácich i zahraničných vedeckých časopisoch a zborníkoch, ako aj súbornej monografie *Zo slovensko-slovanských lexikálnych vzťahov (so zreteľom na lingvistickú geografiu)* z r. 1993, v ktorej autor interpretuje údaje z viacerých spomenutých štúdií – formulujeme základné tematické okruhy tohto výskumu a uvádzame najvýznamnejšie zistenia.
- V závere príspevku konkretizujeme prínos tohto výskumu pre slovenskú i slovanskú dialektológiu, lingvistickú geografiu a všeobecne pre slavistický výskum.

1. VÝCHODISKÁ HABOVŠTIAKOVHO KONFRONTAČNÉHO VÝSKUMU SLOVENSKEJ NÁREČOVEJ LEXIKY V CELOSLOVANSKOM KONTEXTE

V súvislosti s poznávaním slovnej zásoby slovenských (ďalej v skrátenej podobe „slov.“) nárečí a ich diferenciácie Anton Habovštiak (1975a, s. 75) opakovane konštatoval: „Slovenskú nárečovú diferenciáciu si nemožno všímať izolovane, ale v súvislosti s členením a vývinom slovnej zásoby v ostatných slovanských jazykoch, najmä však s tými jazykmi, s ktorými slovenčina bezprostredne súvisí.“ Považoval za prirodzené, že mnohé slová, ktoré sú rozšírené v slov. nárečiach, nachádzajú paralely v nárečiach susedných slovanských (ďalej slovan.) území, ale často aj v iných slovan. jazykoch, keďže ide o lexémy tvoriace súčasť celoslovanskej lexiky; porovnaj napr. západoslovenské (ďalej zsl.) *okno*, známe v iných západoslovanských (ďalej zslovan.), východoslovanských (ďalej vslovan.) a čiastočne aj v južnoslovanských (ďalej jslovan.) jazykoch, či stredoslovenské (ďalej strsl.) *oblok*, s ktorým sa možno stretnúť aj v jslovan. makroareáli (Habovštiak 1975a).

Autor pri konfrontačnom výskume čerpal jednak zo zistení z kartografického spracovania lexiky slov. nárečí, predstaveného v *Atlase slovenského jazyka* (ďalej ASJ), jednak z údajov prezentovaných v *Slovanskom jazykovom atlase* (Obščeslavianskij lingvističeskij atlas; ďalej OLA) (Habovštiak 1993). V súvislosti so spomenutými atlasmi doplníme, že A. Habovštiak bol súčasťou autorského kolektívu podieľajúceho sa na príprave a vydaní *Atlasu slovenského jazyka 1 a 4* (1968, 1984), pričom osobitne treba zdôrazniť jeho autorstvo v prípade štvrtého zväzku, v ktorom bola kartograficky spracovaná lexika slov. nárečí. Okrem toho pôsobil viac ako 30 rokov v medzinárodnom komitáte pre Slovanský jazykový atlas ako stály zástupca Slovenska. Vystupoval tu ako člen redakčnej rady v rámci foneticko-gramatickej i lexikálno-slovotvornej série, v prípade lexikálno-slovotvorného spracovania materiálu sa ako autor i spoluautor podieľal na príprave vybraných nárečových máp; porov. mapy č. 56 „pohánka“, č. 67 „kosit“, č. 73 „mlátiť cepom“ v OLA 4 (2012).

ASJ prezentuje nárečovú diferencovanosť jedného národného jazyka – slovenčiny, zatiaľ čo OLA ponúka kartografické spracovanie nárečovej diferenciácie všetkých slovan. jazykov. Ako A. Habovštiak (1993) objasňuje vo svojej monografii, využitie údajov prezentovaných v ASJ v rámci konfrontačných analýz súviselo aj s kvantitou a kvalitou kartograficky spracovaného materiálu, vyplývajúcou z väčšej hustoty bodovej siete. V prípade ASJ sa robil výskum v 335 domácich lokalitách, zatiaľ čo pri výskumoch pre OLA sa v rámci slov. územia spracúval materiál iba z 26 lokalít. Takáto riedka sieť môže viesť k absencii rôznych variantov nárečových lexém, najmä tých, ktoré sa vyznačujú výraznou pestrosťou (porov. napr. lexémy *motýľ* či *netopier*). Materiál spracovaný a kartografovaný v OLA dával autorovi priestor na detailnejšie analýzy nárečovej lexiky, charakterizovanej výraznou slovo-

tvornou členitosťou, dopĺňané slovotvornými i hláskoslovnými osobitosťami zohľadnenými a interpretovanými v publikovaných výskumoch (Habovštiak 1993).

Prípravou na spracovanie materiálu tak pre ASJ 4, ako aj pre lexikálno-slovo-tvorné zväzky OLA boli aj jeho viaceré parciálne štúdie a príspevky, v ktorých si všímal problematiku lexikálnej diferencovanosti nielen v hraniciach slov. jazyka, ale aj na území ostatných slovan. jazykových areálov. Materiál získavaný dotazníkovým výskumom pre OLA bol vydávaný v špeciálnych zborníkoch *Obščeslavianskij lingvističeskij atlas. Materialy i issledovanija*, v ktorých sa od roku 1965 publikovali príspevky z oblasti lingvistickej geografie s dôrazom na teoreticko-metodologické otázky i predbežné zistenia a zovšeobecnenia (Habovštiak 1993; OLA.MI 1965, s. 3); do týchto zborníkov opakovane autorsky prispieval aj A. Habovštiak.

Autor v súvislosti s bádateľskými motívmi konštatuje: „Jazykovo-zemepisné výskumy a kartografické spracovanie lexikálnej diferencovanosti slovenských nárečí v Atlase slovenského jazyka 4 (Habovštiak 1984) ako aj viacročná spolupráca na Slovanskom jazykovom atlase (OLA) boli pre nás impulzom i bohatým žriedlom pri spracúvaní lexikálnej, resp. lexikálno-sémantickej diferencovanosti viacerých slov nielen v slovenských nárečiach, ale aj v širšom slovanskom kontexte“ (Habovštiak 1993, s. 17). Vo svojich analýzach však čerpal údaje aj z iných dialektologických výskumov; porov. napr. výskum zameraný na lexikálne členenie pomenovania motýľa v slovan. jazykoch (Habovštiak 1974a), kde autor o. i. využil aj údaje z výskumu V. Vážneho z roku 1955 analyzujúceho názvy niekoľkých druhov denných i nočných motýľov z 898 slovenských lokalít. Priama účasť na týchto výskumných aktivitách podnietila autora k analýzam príčin nárečovej, predovšetkým lexikálnej členitosti, ako aj problematiky pôvodu slovenčiny. Výskumné zistenia mali zároveň upozorniť na dôležité miesto jazykového zemepisu v slavistickom výskume, najmä v súvislosti s poznaním spoločného lexikálneho východiska slovan. jazykov a medzislovanských lexikálnych vzťahov (Habovštiak 1993).

Priestorom na sumarizáciu, interpretáciu a zovšeobecnenie údajov z početných Habovštiakových konfrontačných výskumov, publikovaných od roku 1958 v domá- cich i zahraničných zborníkoch (napr. *Studia Academica Slovaca*, *Obščeslavianskij lingvističeskij atlas. Materialy i issledovania*) a vo vedeckých časopisoch (*Slovenská reč*, *Jazykovedný časopis*, *Kultúra slova*, *Slavia – časopis pro slovanskou filologii*, *Magyar Nyelvjárások* a i.) v slovenskom, ruskom (ďalej rus.), českom (ďalej čes.) a maďarskom jazyku, sa stala monografia *Zo slovensko-slovanských lexikálnych vzťahov (so zreteľom na lingvistickú geografiu)* (1993). Autor v nej pracoval predovšetkým s celoslovanským jazykovým materiálom, na ktorého kartografickom spracovaní sa priamo podieľal a ktorý bol následne zaradený do jednotlivých zväz- kov OLA, ako aj s lexikálno-sémantickým materiálom určeným pre *Atlas slovenské- ho jazyka 4* i na jeho ďalšie plánované kartografické spracovanie (Habovštiak 1993,

s. 17 – 18). Spomenutá monografia predstavuje zvolenú problematiku najkomplexnejšie, hoci odkazy na slovensko-ínoslovanské (poľské [ďalej poľ.], ukrajinské [ďalej ukr.], rusínske, české a i.) jazykové kontakty sa v rôznej miere a z aspektu rôznych jazykových rovín objavujú aj v iných Habovštiakových štúdiách, venovaných napríklad vplyvu kolonizácií a kolonizačných prúdov na vývin slov. nárečí (vrátane oravskej nárečovej oblasti) (Habovštiak 1958, 1962a, 1962b), jazykovému vývinu a jazykovým kontaktom na slovensko-poľskom pohraničí v oblasti Oravy včítane ich vplyvu na miestnu toponymiu (Habovštiak 1970, 1975b, 1979), analýze pôvodu a rozšírenia vybraných lexém v slov. nárečiach (porov. napr. údaje pri analýze pôvodu a rozšírenia lexémy *prr'* v slovenčine [Habovštiak 1972]) či výskumu enklávnych slov. nárečí, napr. nárečia Gornej Mitropolie v Bulharsku, kde poukázal na vplyv bulharčiny (ale aj iných, neslovanských jazykov) na miestnu nárečovú lexiku (Habovštiak 1968).

2. VYMEDZENIE A CHARAKTERISTIKA ZÁKLADNÝCH TEMATICKÝCH OKRUHOV VÝSKUMU

Na základe analýzy, predstavenej na ploche dvanástich kapitol súhrnnej monografie z roku 1993, môžeme vyselektovať päť tematických okruhov významných z hľadiska konfrontačného výskumu lexiky slov. nárečí a nárečí iných slovan. jazykov, ktorých obsah a prínos sa pokúsime stručne priblížiť na nasledujúcich riadkoch:

1) lexika slovenských nárečí vo vzťahu k lexike iných slovanských nárečí na krajných póloch osi (*jazykovozemepisná nediferencovanosť* (resp. *minimálna diferencovanosť*) – *maximálna diferencovanosť* a jej príčiny;

2) najstaršie dichotomické členenie lexiky slovenských nárečí a jej mladšia vrstva v slovanskom kontexte;

3) slovenská nárečová lexika odkazujúca na západoslovanský lexikálny charakter národného jazyka a na lexikálne vzťahy s južnoslovanským a východoslovanským jazykovým makroareálom;

4) najstaršie lexikálne prevzatia neslovanskej proveniencie a neskoršia slovná zásoba súvisiaca s valaskou kolonizáciou;

5) lexikálne osobitosti slovenčiny analyzované v konfrontácii s inými slovan. jazykmi.

2.1. LEXIKA SLOVENSKÝCH NÁREČÍ VO VZŤAHU K LEXIKE INÝCH SLOVANSKÝCH DIALEKTOV Z HĽADISKA MIERY DIFERENCOVANOSTI

A. Habovštiak (1973d, s. 75) hovorí o lexike slov. nárečí vo vzťahu k jazykovému zemepisu ako o istom celku, charakterizovanom „celým radom lexikálnych zvláštností typických iba pre slovenčinu“, pričom „vzájomná spätosť jednotlivých

slovenských nárečových skupín je dokonca užšia ako v oblasti hláskoslovnia a tvaroslovnia“. Na druhej strane dodáva, že v celoslovanskom kontexte poukazuje lexika slovan. nárečí „na vzájomný vzťah jednotlivých slovanských jazykov, ktorý je vo viacerých prípadoch vlastne rezíduom staršieho stavu ešte z čias tzv. praslovančiny“ (Habovštiak 1973d, s. 77). Pri analýze jazykovo-geografickej nediferencovanej (resp. len minimálne diferencovanej) lexiky slov. a slovan. nárečí, ktorá je prezentovaná práve praslovanskou (ďalej psl.) lexikou, tvoriacou základ lexikálneho fondu všetkých slovan. jazykov, sa A. Habovštiak opiera o zistenia F. Kopečného (1964), podľa ktorého zo všeslovanskej slovnice zásoby, obsahujúcej takmer 2000 lexém, ktoré sú v slovan. jazykoch buď úplne totožné, alebo čiastočne modifikované z formálneho a zo sémantického hľadiska, je najviac slov v slovenčine (popri „srbochorváčtine“ a macedónčine) (Habovštiak 1993, s. 22). Podľa Habovštiakovho výskumu ide sémanticky o pomerne rôznorodý súbor lexém, patriacich do rôznych lexikálno-sémantických skupín, a to najmä do skupiny slov bezprostredne súvisiacich so životom človeka (príbuzenské vzťahy – *otec, sestra, nevesta, zať* a i., časti ľudského a živočíšneho tela a biologické procesy – *hlava, oko, čelo, šija, život* a i., názvy potravín, jedál a nápojov – *mäso, med, soľ, voda* a i.), s prírodou (názvy rastlín a zvierat, napr. *breza, dub, tráva, ovos, býk, ovca, had*; názvy terénnych a prírodných útvarov, nerastov a rozmanitých látok – *rovina, kameň, pole, zlato* a i.; názvy súvisiace s časom, oblohou, počasím – *deň, večer, slnko, sneh* a i.) a s názvami rozmanitých vecí (*cepy, lopata, kôš, pec* a i.). Taktiež sem patria lexémy s charakterom abstraktných slov (*dobro, duša, sláva, šťastie* a i.), prídavných mien vyjadrujúcich vlastnosti a vzťahy (*biely, bosý, hriešny, bratov* a i.), rôznych slovičiek (pomenúvajúcich biologické a fyziologické činnosti človeka a živočíchov – *rodiť, jesť, žiť, lietat*; psychický život človeka – *kričať, báť sa, radosť sa*; pracovné procesy – *dojtiť, kopať, piecť* a i.) a neohybných slovných druhov (príslovky – *ďaleko, málo, nazad, večer*; väčšina predložiek a spojok) (Habovštiak 1993, s. 22 – 24, 1981, s. 62 – 63). V prípade lexikálno-sémantického okruhu *názvy rastlín a živočíchov* však autor upozorňuje na značnú hláskoslovnú a vo väčšine prípadov aj slovotvornú členitosť v rámci slovan. jazykov, ako to o. i. dokumentuje analýza lexémy *kukučka* (*Cuculus canorus*) s koreňom *kuk-*, napr. *kukawa* (lužicky; ďalej luž.), *kukavica* (bulharsky; ďalej bulh.), *kukulka* (poľ.), *kukačka* (čes.), *kukuša* (rus.), *kukuk* (poľ., luž.) a i. (Habovštiak 1993, s. 134 – 135, 1973a, s. 191).

V časti celoslovanskej lexiky konštatuje osobitosti v sémantickej členitosti, ktorá môže byť v jednotlivých jazykoch minimálna, ale v celoslovanskom kontexte často výrazná, ako to dokladuje v prípade adj. *chudý* (*chudjъ*), v slov. nárečiach najmä „nemajúci sadla, tuku“, v iných slovan. jazykoch aj „pustnúci, rozpadajúci sa“ (o bydlisku), „chudobný, nemajetný“, „zlostný, nahneváný“, „pôstny“ a i. (Habovštiak 1993, s. 25). V súvislosti so stabilitou lexiky slov. a iných slovan. nárečí stojí

za zmienku aj zistenie, že niekedy je v jednom slovan. jazyku rozšírené iba jedno slovo psl. pôvodu, zatiaľ čo v inom sa používajú aj odlišné nárečové slová. V rámci slovenčiny uvádza ako príklad jednotné celoslovenské *dúha/duha* (oblúk farieb vznikajúci lomom slnečných lúčov v daždi), ktoré porovnáva so stavom v poľštine, kde sa popri slove *doga* vyskytujú i slová *tęcza*, *pijawa*, *pręga* a pod. Z hľadiska porovnávania stability lexiky slovenčiny a iných slovan. jazykov ide o prípad, „keď sa lexika slovenských nárečí javí ako jednotná v pomere k nárečovo diferencovanej lexike iného slovanského jazyka“ (Habovštiak 1973d, s. 76). Opačný prípad prezentuje diferencovanosť názvu *rasca* v slovenčine (*rast*, *rost'a*, *rosca*, *raška*, *kmín*, *kmínok*,...) v opozícii k jednotným názvom v iných slovan. jazykoch, utvorených od latinského základu *Cuminum* (Habovštiak 1993, s. 25 – 26, 1973d, s. 76).

Autor hovorí aj o tzv. minimálnej lexikálnej členitosti, keď sa na pomenovanie istého denotátu používajú iba dve lexémy, resp. názvy utvorené z dvoch rôznych koreňov, ktoré utvárajú na slovan. území dva výrazné makroareály, ako je to v prípade lexémy *jarabica* a jej variantov vo väčšine slov. nárečí a v jslovan. jazykoch, na rozdiel od ostatných slovan. jazykov s názvami utvorenými z koreňa *kur-* (*kuropatka*, *kurotwa* a pod.) (Habovštiak 1993, s. 26). Podobný stav charakterizuje aj lexému *kukučka*, s koreňom *kuk-*, charakteristickým pre vslovan. jazyky, časť zvslovan. jazykov a jazyky na Balkáne, a s koreňom *žezg-*, rozšíreným predovšetkým na súvislej oblasti bieloruských (ďalej brus.) a ukr. nárečí (Habovštiak 1973a) vrátane najväčšej časti rusínskych nárečí severovýchodného Slovenska, kde vytvára pomerne súvislú líniu od ukr. hraníc až po obec Cigel'ka na severozápad od Bardejova s podobami *zû-/zôzûl'a* (proti *kukúčka*, *kukôyka* a i.) (Latta 1991, mapa 326).

Podnetné je aj Habovštiakovo konštatovanie neprítomnosti niektorých všeobecne rozšírených lexém vo vybraných geograficky ohraničených rajónoch a mikrorajónoch s odlišným názvom, ako to dokumentuje lexéma *kršiak* vo význame ‚jas-trab‘ v niekoľkých obciach Zvolenskej župy (Habovštiak 1981). Prítomnosť lexém rozšírených na geograficky ohraničenom slov. území môže poukazovať aj na súvis s inými slovan. jazykmi, najmä s bezprostredne susediacimi, resp. s tými, ktoré boli so slovenčinou v historickom kontakte. K takýmto slovám patrí napríklad slovo *test'* (otec manželky), v slov. nárečiach známe výhradne v oravskej oblasti a čiastočne na Záhorí, no zato bežne rozšírené v mnohých iných slovan. jazykoch vrátane susednej poľštiny (*cieść*, *teść*) (Habovštiak 1981, s. 64). Takéto nárečové mikrorajóny sú známe aj v celoslovenskom kontexte.

V prípade maximálne diferencovanej lexiky slov. a slovan. nárečí A. Habovštiak (1993) pozoruje výraznú členitosť v lexike tvoriacej súčasť novej vrstvy slov, utvorenej z lexém cudzieho pôvodu; porov. napr. názvy zatváracieho špendlíka, sporny, zápinky v slov. nárečiach – *zicherhajcka*, *zicherka*, *sicherhec* a i., z nem. *sicher* ‚istý, bezpečný‘, *Sicherheit* ‚bezpečnosť, istota‘ (Habovštiak 1993, s. 138). Mimo-

riadnu lexikálnu pestrosť nachádza pri pomenúvaní častí istého nástroja či zariadenia (na rozdiel od názvu celého objektu s jednotnou podobou na celom území), čo dokladá rôznymi podobami názvu časti krosien, na ktorej sú zavesené nitelnice (*obvrtáčky, škripce, kačky, kotuľky* a i.), a názvami zo živočíšneho sveta, prameniacimi z ľahostajného (napr. názvy motýľov) či negatívneho postoja (napr. pri názvoch zle vyvinutého prasat'a – *ňepodarča, zákrpok* a i.) alebo z pozitívneho postoja človeka k objektu (napr. *skorocel' – kolociar, kovocer, babe lisce, madraguľa, belijovo listki* (a i.) či *kyslička – zajačia šľava, kislá d'atelina, konský štíav, kukučkina kapusta* (a i.) pre ich liečivý účinok) (Habovštiak 1993, s. 139 – 142, 1980, s. 108 – 109). Frekvencovanú skupinu slov s mimoriadne bohatou jazykovozeemepisnou členitosťou nachádza aj v kategórii tzv. tabuových slov, ktoré pomenúvajú obávané bytosti alebo rastliny s magickou mocou, napr. názvy *zmije, medveďa, jašterice, netopiera, imela* či *paprade*. Tieto názvy charakterizujú hláskoslovné i slovotvorné odlišnosti vrátane výraznej deformácie slovného základu, čo autor dokumentuje napríklad prostredníctvom názvu *škvora* v slov. nárečiach: *ucháč, chucholák, charcholak, kikuláš* a i. (Habovštiak 1993, s. 147). Autor sa dopracoval k pozoruhodnému zisteniu, podľa ktorého je „maximálna diferencovanosť istých názvov (...) neraz charakteristická iba pre časť slovanského územia“, ako to dokladujú názvy *netopiera* a *motýľa* predovšetkým v zsl. jazykoch či názov *borievky obyčajnej* vo vslov. jazykoch (Habovštiak 1993, s. 169).

Pri ozrejmovaní príčin lexikálnej diferencovanosti slov. nárečí s osobitným zreteľom na slovenčinu poukazuje A. Habovštiak (1993) na súvislosť binárneho členenia najstaršej lexikálnej vrstvy v slovenčine (*raž/žito, spiepa/kura, prst/palec, borovica/sosna, žito/pšenica* a i.) s lexikálnou diferencovanosťou praslovančiny a s dvojsmerným príchodom prapredkov Slovákov; z juhovýchodu a zo severu či severovýchodu. Základné trichotomické členenie slov. nárečí dáva do súvisu s presunom prapredkov Stredoslovákov z juhu na sever a ich vsunutím medzi oblasť západného a východného Slovenska, pričom touto migráciou vysvetľuje aj niektoré (hláskoslovné, tvaroslovné i lexikálne) zhody medzi západoslovenskými a východoslovenskými (ďalej vsl.) nárečiami, pri ktorých predpokladá genetickú súvislosť a utváranie sa na základe substrátu zsl. typu, a špecifickosť srsl. nárečí, výraznú aj z lexikálnej stránky (Habovštiak 1973d). Ako ďalej dopĺňa (Habovštiak 1993, s. 170 – 171), na vydelenie slov. jazykovej oblasti vplývali aj geomorfologické osobitosti nášho územia a na podobu a vývin lexiky slov. nárečí i prísuny cudzieho (nemeckého, chorvátskeho a iného) obyvateľstva, kontakty s maďarským, poľským a ukrajinským etnikom, rôzne cesty a formy preberania názvov nových reálií, vo vybraných prípadoch aj krajovo variantné názvy častí predmetov/nástrojov, ako aj rozmanité psychické činitele spojené s jazykovým stvárnením mimojazykovej reality.

2.2. NAJSTARŠIE DICHOTOMICKÉ ČLENENIE LEXIKY SLOVENSKÝCH NÁREČÍ A JEJ MLADŠIA VRSTVA V SLOVANSKOM KONTEXTE

V rámci najstaršieho dichotomického členenia lexiky slov. nárečí autor poukazuje na významný zväzok lexikálno-sémantických izoglos, ktoré rozdeľujú slov. územie na dve oblasti, a to na a) juhozápadoslovenskú oblasť, ktorá zahŕňa nárečia Bratislavskej a Nitrianskej stolice, dolnej polovice Trenčianskej stolice, Turiec, Hont, časť Novohradu a Zvolenskej stolice, a b) severovýchodoslovenskú oblasť, reprezentujúcu nárečia Oravy, Liptova, časti Zvolenskej stolice, Novohradu, celého Gemera a východného Slovenska (Habovštiak 1993, s. 28 – 29). Toto binárne členenie sa dotýka viacerých lexikálno-sémantických skupín slov, a to názvov obilnín a niektorých pomenovaní z botanickej oblasti (typu *raž/žito*, *žito/pšenica*, *borovica/sosna*), názvov zo živočíšnej oblasti (typu *sliepka/kura*, *moriak/pul'ka*, *jazvec/borsuk*, *paprč*, *paprčka/ratica*, *plznut'/lienit' sa* a pod.), názvov z oblasti prírody (*kálna/mútna* (voda), *oblak* (strsl. i *mračno*)/*chmára*, *studená/zimná* (voda), *vlažná/letná* (tekutina) a pod.), názvov vecí (*ohreblo/potiesk*, *tiesk*, *praslica/kúdel'* a pod.), názvov odkazujúcich na fyzický a spoločenský život človeka (*prst/palec*, *žobrák/d'ad*, *plešina/lisina*, *horní/višní* a pod.), ako aj niektorých prísloviak (*akurát/práve*, *na späť/nazad*) (Habovštiak 1993, s. 29 – 30, 1981, s. 65 – 66).

Z celoslovanského aspektu je významné konštatovanie presahu týchto lexikálnych javov za hranice Slovenska do susedných i vzdialenejších slovan. jazykov, ako to autor ilustruje na príklade izolexy *raž/žito* (Habovštiak 1993, 1981); juhozápadoslovenská podoba *raž* (a jej varianty) presahuje podľa jeho zistení na Moravu, Balkán a do rus. nárečí, podoba *žito* je okrem severovýchodného Slovenska rozšírená aj v ukr., brus., luž. a čes. nárečiach. A. Habovštiak pri viacerých dvojiciach zdôrazňuje ich nadväznosť na lexikálnu diferencovanosť praslovančiny a odzrkadľovanie dichotomického členenia psl. základu lexiky slovenčiny i ostatných slovan. jazykov, čo bližšie analyzuje na dvojici *borovica/sosna*. Uvedená dvojica poukazuje na osobitné postavenie slov. územia v slovan. jazykovom priestore, keďže ním prechádza kľúčová psl. izolexa *borъ/sosna* (Habovštiak 1993, s. 34; pozri aj ASJ 4 1984, s. 52). Autor upozorňuje na významnosť dichotomického členenia aj zo širšieho slovan. hľadiska; ide totiž o javy, ktoré boli nárečovo diferencované už v praslovančine. Cez územie dnešného Slovenska teda vedie hranica niektorých starých psl. nárečových rozdielov, pričom dôležitú úlohu tu zohrali aj mimojazykové činitele. Autor predpokladá, že práve príchod Slovanov v dvoch hlavných prúdoch, ako aj ich usadenie sa v Západoslovenskej a vo Východoslovenskej nížine viedli k dichotomickému členeniu slov. nárečí na dva areály, rozlíšené izolexami typu *borovica/sosna*, *raž/žito*, *sliepka/kura* a pod., pričom o starobyľom charaktere tohto členenia slov. nárečí autora utvrdzujú aj archeologické nálezy z nášho územia (Habovštiak 1993, s. 36).

Dichotomické členenie slov. nárečí na dva makroareály „odzrkadľuje teda dávne rozdiely medzi dvoma kolonizačnými prúdmi starých Slovanov, predkov dnešných Slovákov, a lexikálnu diferencovanosť praslovančiny“ (Habovštiak 1993, s. 36).

Analýza mladšej vrstvy lexiky slov. nárečí v slovan. kontexte priviedla autora k členeniu slov. nárečí v odlišnej podobe ako v prípade najstaršej slov. lexiky. A. Habovštiak tu hovorí o severozápadnej oblasti, vytváranej západným Slovenskom spolu so severným stredným Slovenskom, a o juhovýchodnej oblasti, ktorá zahŕňa východné Slovensko, Gemer, časť Zvolenskej stolice a Novohrad. Z hľadiska pôvodu slovnej zásoby sa tu vyskytuje nielen vrstva domácich slov (*hladní/lační, izba/chiža,...*), ale v juhovýchodnej oblasti aj silná vrstva slov cudzieho (najmä maďarského) pôvodu (*fajka/pipa, tabak/dohán, bocian/goľa* a pod.) (Habovštiak 1993, s. 37 – 38).

Názvy novších reálií v nárečiach slovan. jazykov sú charakterizované výraznejšou jazykovozezempisnou diferenciáciou z lexikálneho, ale aj zo slovotvorného a z hláskoslovného hľadiska (na rozdiel od najstaršej vrstvy slovan. lexiky) a zároveň vytvárajú jazykovozezempisné areály rôznej veľkosti. Ako príklad autor uvádza analýzu názvov dvoch plodín – *pohánky* a *zemiakov*, ktoré rôzne slovan. národy začali pestovať v odlišných obdobiach a ich prisun do týchto krajín bol sprostredkovaný rozličnými cestami i viacerými jazykmi. Na ilustráciu priblížime lexikálno-sémantickú charakteristiku *pohánky*, hoci lexikálne, slovotvorne i hláskoslovne rozmanité podoby by nepochybne ponúkla aj analýza názvov zemiakov (podrobnejšie pozri najmä Habovštiak 1973c; OLA 4 2012, s. 204 – 205; ASJ 4 1984, s. 77). Výskum poukázal na to, že názov pohánky prenikal na územie slovan. jazykov prostredníctvom rôznych národov. Súvislosť s Gréckom autor nachádza pri názvoch v rus., ukr. a brus. nárečiach (*grečka, greca, grečicha, hrečka, hryka* a i.); na litovské prostredníctvo poukazujú sporadické názvy v poľštine (*lytefka, letefka*); tatársky vplyv naznačuje pri názvoch z vsl. a poľ. nárečí (*tatarka, taterka*). Názov *pohánka* v zsl. a strsl., moravských a čes. nárečiach poukazuje na sprostredkovanie obilniny pohanmi; z nem. *Heidekorn* sú prevzaté názvy v lužičtine (*hejda, hejduška*), srbčine a chorvátčine (*hejda*) a v slovinčine (*ajda, hajda*); s tureckým slovom *helda* zase súvisia názvy s koreňom *hel-* v srbčine, chorvátčine, macedónčine a bulharčine (*helda, chelda, elda* a i.). Ich sémantická motivácia jednoznačne poukazuje na mimojazykové hospodársko-spoločenské okolnosti prieniku rastliny k Slovanom. Názvy vytvorené zo slovan. lexikálnych základov sú v skúmanom súbore zriedkavé, rovnako ako lexikálne výpožičky z iných jazykov (taliančina, dolná nemčina či maďarčina) (Habovštiak 1993, s. 38 – 43). Analýzou jazykovozezempisnej diferencovanosti názvov plodín mladšieho pôvodu autor poukázal na výraznú jazykovozezempisnú členitosť slov mladšej proveniencie, podmienenú aj extralingválnymi činiteľmi.

2.3. ZÁPADOSLOVANSKÝ CHARAKTER SLOVENSKEJ NÁREČOVEJ LEXIKY A JEJ KONTAKTY S LEXIKOU JUŽNO- A VÝCHODOSLOVANSKÉHO JAZYKOVÉHO MAKROAREÁLU

Jazykovozemepisný výskum lexiky slov. nárečí z hľadiska ich vzťahu k trom slovan. makroareálom priniesol niekoľko hodnotných zistení do slavistického bádania a areálovej lingvistiky a zároveň poukázal na špecifické lexikálne vzťahy slovenčiny s inými slovan. jazykmi, vyplývajúce predovšetkým z jej polohy „priamo v centre slovanských jazykov“ (Habovštiak 1973d, s. 80). Pokiaľ ide o zslavan. charakter slovenčiny, ten možno podľa A. Habovštiaka potvrdiť nielen prostredníctvom osobitosti v lexikálnej rovine, ale aj niekoľkými významnými rezíduami jej psl. vývinu, kde zslavan. základ „výrazne vyniká z porovnania výsledkov najstarších psl. zmien v ostatných slovanských jazykoch“ (Krajčovič 1971, s. 28). A. Habovštiak (1993, s. 50 – 53) sústreďuje svoju pozornosť predovšetkým na lexikálnu analýzu, pričom tvrdí, že na zslavan. charakter slovenčiny poukazujú: a) názvy slovan. proveniencie, napr. názvy zo živočíšneho sveta typu *sýkorka*, *pazúry*, *slimák*, *brucho*, ktoré môžu charakterizovať v rámci zslavan. skupiny i vybrané slovotvorné osobitosti, ako je to v prípade názvu *slávik* s príponou *-ik/-ik* namiesto vslovan. a jslovan. podôb typu *solovej*, *slavec*, *slavej*, *slavyj* a i.; b) lexémy vytvárajúce v rámci zslavan. jazykového areálu menšie jazykovozemepisné oblasti, napr. *kanec* ‚samec svine‘ v slov. a čes. nárečiach, *strom* ‚drevnatá rastlina s kmeňom a korunou konárov‘ v slovenčine a češtine a pod.; c) slová cudzieho pôvodu, predovšetkým latinského, grécko-latinského a nemeckého, tvoriace organickú zložku lexiky zslavan. jazykov, napr. *kalamár*, *komora* ‚miestnosť na uskladňovanie potravín‘, *cukor*, *hoblík*, *kufor* či *fajka*.

Časť tejto zslavan. lexiky je známa aj v jazykových areáloch susedných slovan. národov, prípadne vo forme archaizmov aj v iných (vzdialenejších) slovan. jazykoch. Ako príklad môžeme z Habovštiakovho výskumu (1993, s. 54 – 58) spomenúť lexému *pes* (psl. **psь*), ktorá je typická pre všetky zslavan. jazyky a slovinčinu, no sporadicky sa s ňou možno stretnúť aj v macedónskych (ďalej mac.), srbských (ďalej srb.), chorvátskych (ďalej chorv.), rus. i ukr. nárečiach, hoci pre vslovan. oblasť je príznačný (hláskoslovne variantný) názov *sobaka* a pre jslovan. jazyky zase názvy odvodené zo základu *kuč-* (*kuče*, *kuča*, *kucko* a i.). Podobný charakter má aj slovo *šteňa*, charakterizujúce najmä zslavan. jazykovú oblasť (Habovštiak 1993).

A. Habovštiak ozrejmuje zslavan. jazykový charakter slovenčiny aj prostredníctvom slov s výraznou hláskoslovnou i slovotvornou diferenciáciou, ktorá však nebráni jazykovozemepisnému vymedzeniu zslavan. makroareálu. Robí tak na príklade názvov *netopier* a *motýľ*, ktoré majú napriek svojej hláskoslovnej a slovotvornej rozmanitosti v zslavan. priestore dominantné postavenie (vrátane slov. nárečí, v ktorých sa však objavujú aj iné pomenovania oboch živočíchov; pozri aj ASJ

4 1984, s. 81, 86). Názvy *netopier* a *motýľ* sú v kontraste k situácii vo vslovan. areáli, s dominujúcimi názvami typu *letučaja myš* (a i.) v ruštine a bieloruštine a *kožan* i *(s)koržan* v ukr. a brus. dialektoch a rovnako s prevažujúcim názvom *motýľa* v podobe *babočka* (a i.) vo všetkých troch vslovan. jazykoch, i v jslovan. areáli s odlišnými názvami (*netopier* – *prilep*, *liljak*, *sle:pi miš*, *čoravi miš* a i.; *motýľ* – *peperuga*, *lepir*, *leptir* a i.). Zároveň však dopĺňa, že zslovan. názvy *netopiera* a *motýľa* čiastočne prenikli aj do susedných slovan. jazykov (porov. napr. slovin. *netopi:r*, ukr. *nydopyr*, slovin., srb. a chorv. *metul*, *metil*, *mitul* a i., ukr. *motyl*, *mutyl*, *matel* a i., jednotliv. brus. *matyl*, *motyl*) (Habovštiak 1974a, 1974b, 1993; pozri aj OLA 13 2024, s. 99, 273).

V slov. nárečovej lexike však nachádzame aj významné jazykovozemepisné kontakty s jslovan. i vslovan. makroareálom, ktoré vychádzajú z prirodzených geograficko-historických súvislostí. Osobitná pozornosť viacerých lingvistov (napr. S. Czambela, Zdz. Stiebera, Fr. Trávníčka a i.) bola najmä v 1. polovici 20. storočia venovaná slov.-jslovan. jazykovým kontaktom, a to vzhľadom na hláskoslovné, resp. i tvaroslovné osobitosti centrálnej oblasti psl. základu slovenčiny, ktorá sa už na začiatku 9. storočia niektorými javmi odlišovala od zslovan. skupiny a nadväzovala na jslovan. oblasť (Krajčovič 1971; Habovštiak 1987). Upriamujúc pozornosť na lexikálnu rovinu, A. Habovštiak (1993) tvrdí, že susedstvo juhozápadoslovan-skej prabázy slovenčiny s jslovan. oblasťou (najmä do obdobia rozpadu Veľkomoravskej ríše) determinovalo prienik lexikálnych javov typických pre iné zslovan. i jslovan. jazyky, ako to dokumentujú celoslovenské slová *čelo*, *postel'* či *besný*, resp. slov typických pre prevažnú časť slov. nárečí a viaceré jslovan. jazyky (porov. napr. strsl., vsl., slovin. a mac. *mačka* oproti čes. a zsl. *kočka*, poľ. *kot*, rus., brus. *koška*, ukr. *kiška* a i.). Výraznejšie lexikálne súvislosti s jslovan. makroareálom nachádza v lexike známej iba v časti strsl. nárečí. Ide o lexémy ako *oblak* ‚mračno‘ (tak aj v iných jslovan. jazykoch, na rozdiel od podôb *mračno*, *mrak*, *mrok* a i. v zsl. a iných zslovan. nárečiach či *chmara*, *chmura* vo vsl., ale aj v ukr. a brus. dialektoch), strsl. *kečka/käčka* ‚štica, chumáč vlasov‘ (tak aj v slovinčine), v časti strsl. nárečí *junec* ‚mladý býček‘ (s paralelami v slovinčine, srbčine a chorvátčine), sporadické strsl. *maček*, *máčok* ‚kocúr‘ (s paralelami v slovinčine, srbčine, chorvátčine a macedónčine) a i. (Habovštiak 1993, s. 164 – 165). Jazykové súvislosti autor spozoroval aj v slovách latinskej (resp. i gréckej) proveniencie (*cintorín/cmíter/cemíter*, *ruža/ruže*, *križ/kříž/křižna*, *família* a i.), pri lexikálnych prevzatíach z nemčiny (ako napr. zsl. *kíbel*, strsl. i zsl. *vankúš* či juhostredoslovenské *krumple*, *kromple*, ktoré nachádzajú paralely v nárečiach jslovan. jazykov), ale aj v skupine slov karpatskej vrstvy spojenej s valaskou kolonizáciou (*šuta*, *bakeša/vakeša* a i.) (Habovštiak 1993, s. 165, 1987, s. 100 – 103). Autor zároveň zaznamenal aj niektoré sémantické paralely medzi strsl. nárečiami a jslovan. jazykmi, napr. *hora* vo význame ‚súvislý lesný

porasť, dominujúcim aj v bulharčine a macedónčine; *skala* vo význame ,kus kameňa‘ ako v slovinčine či gemerské i slovinské *chvoj/-a* vo význame ,haluz listnatého stromu‘ (Habovštiak 1993, s. 165, 1987, s. 100). Sumarizujúc dopĺňa, že tieto lexikálne zhody a paralely môžu pochádzať zo spoločnej prabázy (*raž, bor/borovi-ca*) alebo zo vzájomného stýkania sa zslowan. a jslovan. makroareálu (*jarabica, mačka*) a rovnako aj z mladšieho obdobia v rámci špecifických hospodársko-spoločenských podmienok a spolužitia Slovákov i jslovan. národov v Rakúsko-Uhorsku (*krumple, kromple* a i.) (Habovštiak 1993, s. 166, 1973c, s. 73, 75).

A. Habovštiak svojím konfrontačným výskumom prispel aj k podrobnejšiemu poznaniu súvislostí medzi lexikou slov. nárečí (s akcentom na vsl. oblasť) a vslovan. jazykmi, resp. s ich časťou. Na kontakty slovenčiny a zslowan. makroareálu s časťou vslovan. areálu odkazujú slová ako *ropucha*, slov. i poľ. *kapusta, cap* (v rámci karpatského areálu v časti ukr. nárečí, ale aj v niektorých jslovan. lokalitách; Habovštiak 1987), severostredoslovenské *kura*, strsl./vsl. *kačka*, na severovýchodnom Slovensku aj sloveso *brechať*, rozšírené i v bieloruštine a v okrajových rajónoch rus. a ukr. nárečí. Iba v časti slov. a čes. nárečí a na okraji ukr. nárečí zaznamenáva A. Habovštiak slová *rumigať* ,chrúmať‘, *ratica* ,paznecht na kravskej nohe‘, vo východnej polovici slov. nárečí a v časti ukr. nárečí lexému *jarec* vo význame ,jačmeň‘. Úzku spätosť vidí najmä medzi slovenčinou a ukrajinčinou i bieloruštinou, pričom ako spojovací článok medzi spomínanými jazykmi vystupuje poľské jazykové územie. Analýza lexikálneho materiálu zároveň ukázala, že na jazykové kontakty s vslovan. makroareálom odkazujú jednak lexikálne osobitosti vsl. nárečí, jednak slová zo strsl. a zsl. nárečového makroareálu (*klať, kura*), ako aj vybrané lexémy rozšírené na celom území Slovenska (*suka, chvost, srst*) (Habovštiak 1993 s. 166 – 167).

2.4. NAJSTARŠIE LEXIKÁLNE PREVZATIA NESLOVANSKEJ PROVENIENCIE A NESKORŠIA SLOVNÁ ZÁSoba SÚVISIACA S VALASKOU KOLONIZÁCIou

V tematickom okruhu venovanom lexike nedomáceho pôvodu A. Habovštiak (1993) najprv analyzoval najstaršie lexikálne výpožičky, najmä z latinčiny a gréčtiny. Autor tu ozrejmuje jazykovozemepisné rozšírenie a etymológiu prevzatých slov z okruhov živočíšstva (*jazvec/borsuk, potkan/patkaň*), botaniky (*egreš/puolka/kosmatki, muchienki* a i.; *kmín/rasca/reška, kminek* a i.), kresťanskej terminológie, kultu a kresťanského života (*cintorín/cintor, cinter, cmiter/cmentarz, cvintar/hřbitov, kladbišče, grobišča* a i.; *nešpori/večiereň, kmotor/kum, biskup/viskup, birmovať*). Svojou analýzou poukázal na prienik týchto lexikálnych prevzatí do jazyka niekdajších obyvateľov Slovenska ešte v predveľkomoravskom období. Dané lexémy zároveň ponúkli možnosť interpretovať niektoré znenia ako lexikálne prevzatia z latinčiny, resp. zo severnej taliančiny (*biskup, birmovať, potkan...*), a nie ako pre-

vzatia preniknuvšie do slovenčiny prostredníctvom maďarčiny, resp. germánčiny (Habovštiak 1993). Kontakty s latinčinou a gréčtinou sú podľa autora dôkazom toho, že predkovia Slovákov „nadväzovali na kultúrnu a hospodársku aktivitu v Európe. Početné slová latinskej i gréckej proveniencie dokazujú, že „vstup“ našich predkov do stredoeurópskeho kultúrneho diania je dávny, predveľkomoravský“ (Habovštiak 1993, s. 167 – 168). Zároveň vyslovil predpoklad, že lexémy neslovanského pôvodu prenikali z veľkomoravského územia aj do iných slovan. jazykov, pričom východiskom ich expanzie bolo veľkomoravské územie (Habovštiak 1993). Tieto zistenia ho priviedli k formulovaniu úloh a prínosu jazykového zemepisu pri vyjasňovaní poznatkov o najstarších lexikálnych výpožičkách, ich rozšírení v rôznych slovan. jazykoch či o mieste, z ktorého sa do týchto jazykov šírili (Habovštiak 1993, s. 114 – 115).

S prevzatou lexikou súvisia aj novšie slová typické pre oblasť karpatského oblúka a spojené s tzv. valaskou kolonizáciou.¹ A. Habovštiak tu upozorňuje na niektoré lexikálne osobitosti slovanskej i neslovanskej proveniencie, ktoré obohatili domácu lexiku po príchode etnicky rôznorodého valaského obyvateľstva, napr. *jafura/hafira* a i. „čučoriedka“, z rum. *afira*; *kuľaša/kuleša* „kaša z kukuričnej krupice“, známe aj v poľštine, v jslovan. a vo vslovan. jazykoch, *kuľastra/kurastra* a i. „mle-dzivo“, ale aj množstvo iných slov rumunského (*bryndza*, *čutora*, *cap*, *strunga*, *redykat*, *grapa*, *vakeša* a i.), ba aj maďarského pôvodu (*juhas*, *salaš*, *bojtar*, *chotár*, *chasen*, *oldomáš* a i.) (Habovštiak 1993, s. 118 – 119, 1962b, s. 26). Osobitnú pozornosť venuje analýze slova *cap* „samec kozy“, pôvodne predstavenej v samostatnej vedeckej štúdii (Habovštiak 1985), ktoré sa na našom území rozšírilo do všetkých nárečí a stalo sa aj súčasťou spisovného (ďalej spis.) jazyka, a teda úplne nahradilo pôvodnú slovan. dvojicu *koza* – *kozol* (porov. doklady v 2. zväzku Historického slovníka slovenského jazyka [1992, s. 119]: *smrduty kozel* [Štítnik, 1668], *chlipný gako kozel* [18. stor.]) dvojicou *koza* – *cap* (na rozdiel od súčasného spis. čes., ukr., slovin., bulh. *kozel*, poľ. *koziol*, rus. *koziol*, srb. a chorv. *jarac* a i.^[1]). Lexéma *kozol* (pôvodne *kozel*, z psl. **kozьlbь*) sa však významovým posunom v smere „predmet pripomínajúci tvarom capa“ – „podstavec, stojan“ dochovala v nárečovej variete slovenčiny a zrejme aj v deminutívnej podobe *kozlik* „vyvýšené sedlo na voze pre pohoniča“ (tak aj spis., staršie i *kozol*) a ďalším významovým posunom („stojan“ – „na ňom uložená slama“) pravdepodobne aj vo význame „stoh“ (*kozol slamy*; tak aj spis.) (Králík 2015, s. 295). Aj lexéma *cap* je v slov. nárečiach polysémická, využíva sa pri derivácii (*capina*, *capok/capek*, *capín*) a na rozdiel od slova *kozol* sa často vyskytuje v domácej frazeológii, napr. *pustiť capa do záhrady* (Habovštiak 1985, s. 39). Vý-

¹ Podrobnejšiu analýzu vplyvu danej kolonizácie na zvukovú, morfológickú i lexikálnu rovinu strsl. nárečí (vrátane propriálnej lexiky) ponúka A. Habovštiak v štúdii *Vplyv valašskej kolonizácie na stredoslovenské nárečia* (1962b).

sledkom tejto analýzy je zistenie, že slovo *cap*, spojené s valaskou kolonizáciou, je v rámci slovanských i neslovanských jazykov karpatského areálu najrozšírenejšie práve v slovenčine (Habovštiak 1993, s. 123). Analyzovaný jazykový materiál je podľa autora „výrečným svedectvom o pôsobení migračných prúdov na domáci lexikálny fond (na zánik staršieho názvu *kozol*)“ (Habovštiak 1993, s. 168).

2.5. LEXIKÁLNE OSOBITOSTI SLOVENČINY ANALYZOVANÉ V KONFRONTÁCII S INÝMI SLOVANSKÝMI JAZYKMI

V danom výskumnom okruhu A. Habovštiak opisuje lexikálno-sémantické osobitosti slov. nárečí vrátane lexiky, na ktorú už upozornili aj iní bádatelia (*báň, súriť, sobáš, vravieť, bujak, gunár, púpava* a pod.; Habovštiak 1993, s. 124 – 125). Osobitnú pozornosť venuje lexéme *rasca*, ktorá je v tejto podobe charakteristická iba pre slov. nárečia (s výnimkou západného Slovenska s podobami *kmín, stokláška* a časti vsl. nárečí s podobami *kmínek, kmin*; porov. ASJ 4 1984, s. 251, komentár na s. 172), kým pre iné slovan. jazyky sú typické predovšetkým názvy súvisiace s latin-ským *Cuminum* (porov. súčasné spis. čes. *kmín*, poľ. *kmínek*, ukr. *tmin/kmin*, rus. *tmin*, srb., bulh. *kim*, chorv. *kumin*, slovin. *kumina*^[1]). Za pozoruhodnú lexikálno-sémantickú osobitosť slovenčiny, svedčiacu „o svojráznom vývine slovenského lexikálneho fondu“ (Habovštiak 1993, s. 133), považuje prevažne zsl. slovo *lichva* ‚dobytok, statok‘ (pozri ASJ 4 1984, s. 106), v tomto význame známe výhradne v slovenčine (vrátane jej spis. variety), zatiaľ čo v iných slovan. jazykoch má abstraktný význam ‚úžera‘. Opierajúc sa o výklad Š. Ondruša (1969) však hovorí o genetickej súvislosti, spočívajúcej v spoločnom psl. východisku **lichъ* s významom ‚nadbytočný, nadmerný‘, pričom v slov. názve vidí zachovávanie staršieho, konkrétnejšieho významu (Habovštiak 1993, s. 133). Tu je však potrebné doplniť, že význam ‚úrok, úžera‘ je doložený aj v staršej slovenčine (Historický slovník slovenského jazyka II 1992, s. 220; Králik 2015, s. 327). Pozornosť venuje aj lexéme *kukučka*, ktorú v rámci slovan. dialektov charakterizujú iba dva korene (*kuk-* a *žegъz-*) a zároveň výrazná hláskoslovná a slovotvorná variantnosť. Z jazykovozemepisného aspektu je však významné zistenie, že v podobe *kukučka* je táto lexéma charakteristická výhradne pre slovenčinu a okrajové nárečia susedných slovan. jazykov (t. j. pre najvýchodnejšiu časť Moravy a poľ. nárečia južne od Krakova) (Habovštiak 1973a, 1973b, 1993). Analýzou lexikálnych osobitostí slov. nárečí A. Habovštiak poukázal na osobitné postavenie slovenčiny v skupine slovan. jazykov.

3. ZHRNUTIE A ZÁVER

Konfrontačné výskumy Antona Habovštiaka, zamerané na slov. nárečia v celoslovanskom kontexte vo svetle jazykového zemepisu, priniesli do tejto lingvistickej disciplíny, do slov. i inoslovanskej dialektológie, ako aj do iných oblastí slavistické-

ho výskumu niekoľko významných zistení. V prvom rade je potrebné zdôrazniť, že jazykovedec neanalyzoval problematiku lexikálnej diferencovanosti iba v rámci nárečí slovenčiny, ale na celoslovenskej úrovni, čo bolo nevyhnutným predpokladom na objektívne poznanie a hodnotenie lexikálnych osobitostí slovenčiny a jej miesta v skupine slovan. jazykov.

Autor svojimi analýzami, nadväzujúcimi na kartografické spracovanie lexiky slovan. nárečí, opísal a konkretizoval spoločný lexikálny fond dialektov slovenčiny a iných slovan. jazykov, naznačil osobitosti v sémantickej členitosti časti celoslovenskej lexiky a poukázal na špecifiká maximálne diferencovanej lexiky slov. a slovan. nárečí, spojenej s novšou vrstvou slov nedomáceho pôvodu či s tzv. tabuovými slovami. Pri identifikácii príčin lexikálnej diferencovanosti kládol dôraz na hľadanie súvislostí medzi binárnym členením najstaršej slov. lexiky s lexikálnou diferenciáciou praslovančiny a s významnými mimojazykovými faktormi, akými boli napr. migrácia obyvateľstva, reliéf krajiny, kontakty s inými etnikami a pod. Prostredníctvom bádania zameraných na najstaršie dichotomické členenie lexiky slov. nárečí poukázal na vzťah medzi spomenutým členením a odlišnými črtami dvoch historických slovan. kolonizačných prúdov. Dôležité miesto v jeho výskumnej práci patrilo bližšiemu vymedzeniu postavenia slovenčiny a jej dialektov v skupine slovan. jazykov a zároveň poukázaniu na špecifický vývin slov. lexiky i na jej prepojenie s psl. jazykovým východiskom. Analýza lexikálneho materiálu umožnila vymedziť slovenčinu ako jazyk z slovan. typu aj z lexikálno-sémantického hľadiska, poukázala však i na jej svojrázne črty v rámci daného makroareálu a ozrejmla jej lexikálno-sémantické súvislosti a vzťahy s jslovan. a vslovan. jazykmi (s naznačením rôznej intenzity týchto kontaktov vo vzťahu k jednotlivým slov. nárečovým makroareálom), čím vniesla viac svetla aj do problematiky stredovekého osídľovania Európy a intenzity kontaktov medzi jednotlivými národmi. Aj na základe uvedeného sa žiada prízvukovať, že A. Habovštiak pri svojich analýzach často prihliadal na mimojazykové aspekty, s osobitným dôrazom na geomorfologické osobitosti, historicko-spoločenské i psychické zretele, vplývajúce na členitosť slov. a iných slovan. nárečí. Jeho lingvistický výskum prehĺbil poznatky o prenikaní slov cudzieho pôvodu na územie Slovenska a priblížil charakter najstarších prevzatí, ktoré súvisia ešte s predveľkomoravským obdobím a odkazujú na priamy kontakt našich predkov so stredo-európskym kultúrnym priestorom. Autor tiež poukázal na vplyv etnicky zmiešanej valaskej kolonizácie na lexikálny fond slovenčiny, ktorá ho čiastočne modifikovala aj vo vzťahu k iným slovan. jazykom, ako to naznačuje dvojica *koza* – *cap* namiesto dominujúceho inoslovenského *koza* – *kozol* (a i.). Dlhoročné pôsobenie A. Habovštiaka v oblasti kartografického spracovania nárečovej lexiky poukázalo aj na náročnosť tohto procesu vzhľadom na lexikálnu, slovotvornú i hláskoslovnú rozmanitosť slov. i slovan. nárečovej lexiky.

Záverom môžeme konštatovať, že okrem akcentovania miesta jazykového zemepisu v dialektologickom bádani sa A. Habovštiak svojím konfrontačným slavistickým výskumom zaslúžil o dôkladnejšie poznanie dejín vývinu nášho národného jazyka, jeho dialektov a osobitostí ich lexikálneho charakteru v celoslovenskom jazykovom kontexte a, ako to naznačili viaceré jazykové analýzy prihliadajúce na rôzne extralingválne faktory, prispel i k detailnejšiemu poznaniu širšieho kultúrno-spoľočenského pozadia historického vývoja slovenského národa, ako aj iných slovenských (i susediacich neslovenských) národov.

Literatúra

- ASJ 4 – HABOVŠTIK, A. (1984): *Atlas slovenského jazyka. 4. Lexika. Časť prvá: Mapy. Časť druhá: Úvod – komentáre – dotazníky – indexy*. Bratislava: Veda.
- HABOVŠTIK, A. (1958): Diferenciácia oravských nárečí vo svetle kolonizačných prúdov. In: *Jazykovedný časopis*, 9/1 – 2, 117 – 138.
- HABOVŠTIK, A. (1962a): Kolonizácia ako jeden z činiteľov pri utváraní nárečí. In: Bělič, J. (ed.): *Problémy marxistické jazykovědy*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 367 – 371.
- HABOVŠTIK, A. (1962b): Vplyv valašskej kolonizácie na stredoslovenské nárečia. In: *Jazykovedný časopis*, 13/1, 8 – 27.
- HABOVŠTIK, A. (1968): K charakteristike slovnej zásoby slovenského nárečia v G. Mitropolii (Bulharsko). In: *Slavica Slovaca*, 3/3, 299 – 314.
- HABOVŠTIK, A. (1970): *Oravské chotárne názvy*. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo.
- HABOVŠTIK, A. (1972): Pôvod a rozšírenie slova *prt'* v slovenčine. In: *Slovenská reč*, 37/5, 278 – 281.
- HABOVŠTIK, A. (1973a): Názvy kukučky v slovanských jazykoch. In: *Slovenská reč*, 38/3 – 4, 190 – 194.
- HABOVŠTIK, A. (1973b): Dva nazvanija ptic v slavianskych jazykoch. In: Avanesov, R. I. (ed.): *Obščeslavianskij lingvističeskij atlas. Materialy i issledovanija* 1973. Moskva: Nauka, 22 – 28.
- HABOVŠTIK, A. (1973c): Názov zemiakov v slovanských jazykoch. In: *Jazykovedný časopis*, 24/1, 71 – 76.
- HABOVŠTIK, A. (1973d): Slovensko-ínoslovenské lexikálne vzťahy. In: Havránek, B. (ed.): *Česko-slovenské přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě*. Praha: Academia, 75 – 81.
- HABOVŠTIK, A. (1974a): Lexikálne členenie pomenovaní motýľa v slovanských jazykoch. In: *Slavica Slovaca*, 9/3, 261 – 268.
- HABOVŠTIK, A. (1974b): Názvy netopiera v slovanských jazykoch. In: Mitrev, D. et al. (ed.): *Prilozi. V. 1 – 2*. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 117 – 127.
- HABOVŠTIK, A. (1975a): Slovenské nárečia z lexikálneho hľadiska. In: Mistrík, J. (ed.): *Studia Academica Slovaca. 4. Prednášky XI. letného seminára slovenského jazyka a kultúry*. Bratislava: Alfa, 67 – 79.
- HABOVŠTIK, A. (1975b): Slovensko-poľské kontakty v mikrotoponymii Oravy. In: *Slavica Slovaca*, 10/1, 67 – 73.
- HABOVŠTIK, A. (1979): O jazykovom vývine na slovensko-poľskom pohraničí. In: *Jazykovedný časopis*, 30/1, 33 – 39.
- HABOVŠTIK, A. (1980): O názvoch kysličky v slovenčine. In: *Kultúra slova*, 14/4, 107 – 111.
- HABOVŠTIK, A. (1981): Problema proischozdenija slovackogo jazyka s točki zrenija lexiki. In: *Sovetskoje slavianovedenije*, 17/5, 61 – 76.

- HABOVŠTIAK, A. (1985): Lexemy *cap* i *koziol* v slavianskich jazykach. In: Ivanov, V. V. (ed.): *Obščeslavianskij lingvističeskij atlas. Materialy i issledovanija 1982*. Moskva: Nauka, 29 – 40.
- HABOVŠTIAK, A. (1987): Slovenčina a južnoslovanské jazyky. In: Mistrík, J. (ed.): *Studia Academica Slovaca. 16. Prednášky XXIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry*. Bratislava: Alfa, 95 – 107.
- HABOVŠTIAK, A. (1993): *Zo slovensko-slovanských lexikálnych vzťahov (so zreteľom na lingvistickú geografiu)*. Bratislava: Veda.
- HISTORICKÝ SLOVNÍK SLOVENSKEHO JAZYKA II. K – N. (1992). Hl. red. M. Majtán. Bratislava: Veda.
- KOPEČNÝ, F. (1964): *Základní všeslovanská slovní zásoba*. 2. vyd. Brno: Ústav jazyků a literatur ČSAV, Etymologické pracoviště.
- KRAJČOVIČ, R. (1971): *Náčrt dejín slovenského jazyka*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- KRÁLIK, Ľ. (2015): *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: Veda.
- LATTA, V. (1991): *Atlas ukrajinských hovoriv Schidnoji Slovaččyny. Naukove i kartohrafične opracuvannya Z. Hanudel', I. Ripka, M. Sopolyga*. Bratislava: Slovacke pedahohične vydavnyctvo – Vidil ukrajinskoji literatury v Priaševi.
- OLA 4 – OBŠČESLAVIANSKIJ LINGVISTIČESKIJ ATLAS. SERIJA LEKSIKO-SLOVOOBRAZOVATELNAJA. VYPUSK 4. SEĽSKOE CHOZIAJSTVO (2012). Hl. red. A. Ferenčíková. Bratislava: Veda.
- OLA 13 – OBŠČESLAVIANSKIJ LINGVISTIČESKIJ ATLAS. SLAVIANSKOE SLOVO V AREALNOM KONTEKSTE (ŽIVOTNYJ MIR) (2024). Hl. red. T. I. Vendina. Moskva: SPB.: Nestor-istorija.
- OLA.MI – OBŠČESLAVIANSKIJ LINGVISTIČESKIJ ATLAS. MATERIALY I ISSLEDOVANIJA (1965). Hl. red. R. I. Avanesov. Moskva: Nauka.
- ONDRUŠ, Š. (1969): Dva slovenské lexikálne archaizmy. In: Ružička, J. (ed.): *Jazykovedné štúdie 10. Štoltcov zborník*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 17 – 23.
- ŠTOLC, J. – BUFFA, F. – HABOVŠTIAK, A. (1968): *Atlas slovenského jazyka. 1. Vokalizmus a konsonantizmus. Časť prvá: mapy. Časť druhá: úvod, komentáre, materiály*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.

Internetové zdroje

- [1] <https://slovníky.lingea.sk/> (cit. 18. 11. 2024).

Zoznam skratiek

ASJ – Atlas slovenského jazyka

brus. – bielorusky, bieloruský

bulh. – bulharsky, bulharský

čes. – česky, český

jslovan. – južnoslovanský

mac. – macedónsky

chorv. – chorvátsky

luž. – lužicky, lužický

OLA – Slovanský jazykový atlas (Obščeslavianskij lingvističeskij atlas)

poľ. – poľsky, poľský

psl. – praslovanský

rus. – rusky, ruský

slov. – slovensky, slovenský

spis. – spisovne, spisovný
srb. – srbsky, srbský
strsl. – stredoslovensky, stredoslovenský
ukr. – ukrajinsky, ukrajinský
vsl. – východoslovensky, východoslovenský
vslovan. – východoslovanský
zsl. – západoslovensky, západoslovenský
zslovan. – západoslovanský

Gabriel Rožai

Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Filozofická fakulta

Tajovského 51, 974 01 Banská Bystrica

E-mail: gabriel.rozai@umb.sk

ORCID: 0000-0003-4424-478X